
МІЛУШИНА М.О.,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри
соціальної роботи,
Мелітопольський інститут
екології та соціальних технологій
Університету «Україна»,
м. Мелітополь

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ ПСИХОФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ У РОЗВИТКУ

У статті проаналізовані та систематизовані підходи до соціально-психологічних проблем людей з обмеженими психофізичними можливостями. За результатами аналізу та узагальнення науково-дослідних робіт встановлено, що існують зумовлені фізичною вадю відмінності в психологічних особливостях людей з обмеженими фізичними можливостями, однак, їх не варто оцінювати категоріями "краще-гірше".

Ключові слова: інвалідність, люди з обмеженими психофізичними можливостями, стереотипи, дискримінація.

В статье проанализированы и систематизированы подходы к социально-психологическим проблемам людей с ограниченными психофизическими возможностями. В результате анализа и обобщения научно-исследовательских работ установлено, что существуют обусловленные физическими ограничениями отличия в психологических особенностях людей с физическими возможностями развития, однако, их не стоит оценивать категориями "лучше-хуже".

Ключевые слова: инвалидность, люди с ограниченными психофизическими возможностями, стереотипы, дискриминация.

The approaches to social and psychological problems of people with disabilities of mental and physical capabilities are analyzed and systematized in the article. The analysis and synthesis of research have found that there are differences in the psychological characteristics of people with disabilities caused by physical defects, but they should not be assessed by categories of "better-worse".

Key words: invalidity, people with disabilities of mental and physical capabilities, stereotypes, discrimination.

© МІлушина М.О., 2013

Постановка проблеми. Дослідження проблем осіб з обмеженими психофізичними можливостями у розвитку є надзвичайно актуальним, оскільки довгий час проблеми інвалідів в Україні замовчувалися офіційною статистикою. Дані щодо кількості дітей з вадами, яких виховувалися в інтернатах або жили в сім'ях, відсутні до 1991 р. Натомість доцільність вивчення цієї проблеми підтверджують такі статистичні дані: в Україні налічується 303 тисячі дітей-інвалідів, це приблизно 4% від загальної кількості дітей в Україні – 8 млн. 688 тис.

Дедалі більше набуває проблема створення системи відносин «суспільство – люди з обмеженими психофізичними можливостями», детермінується не тільки зростаючою питомою вагою цієї категорії населення, але й зростанням проблем загальносуспільного плану, серед яких, зокрема, слід виділити погіршення екологічної ситуації у світі в цілому та в Україні зокрема. Крім того, відзначаються неспроможність держави забезпечити прийнятні умови, за яких сім'ї, членами яких є люди з обмеженими психофізичними можливостями, могли б забезпечувати матеріальний і психологічний комфорт для їхнього розвитку та існування взагалі; вади сучасної системи ціннісно-нормативних орієнтацій, у якій немає або майже немає таких цінностей, як підтримка слабшого.

Отже, ця проблема набуває міждисциплінарного наукового характеру.

Аналіз останніх публікацій з проблеми.

Так, у наш час значна увага з боку психологів та педагогів приділяється переважно дітям з психофізичними вадами, зокрема: вихованню та догляду за дитиною з церебральним паралічем (К. Акош, М. Акош, М.В. Іпполітова); їх психофізіологічному розвитку (Е.С. Калижнюк, В.А. Лапшин); соціально-психологічним проблемам дітей-інвалідів (І.Б. Іванова, С.М. Безух, С.С. Лебедева); особливос-

тям їх спілкування (Л.О. Ханзерук); Я-образу дітей-інвалідів (О.В. Романенко); проблемам реабілітації дітей з інвалідністю (І.Д. Ілляшенко, Т.В. Барішпок, А.Г. Шевцов); корекції дітей з вадами розвитку (Н.Г. Байкіна, І.М. Ляхова); психології людини з обмеженими можливостями (В.Й. Бочелюк, О.В. Краснова, Л.І. Фомічова); психологічній готовності студентів з обмеженими фізичними можливостями до самостійної навчальної діяльності (Т.Л. Панченко); самореалізації студентів-інвалідів (М.В. Барна); професійній підготовці студентів з особливими потребами (І.Б. Іванова); проблемі впливу ставлення молодих інвалідів зору до власної інвалідності на успішність їх соціальної адаптації (Ю.В. Баскакова) та ін.

У педагогічній літературі головний акцент зроблено на спеціальній освіті, досліджуються закономірності розвитку і проявів психіки дітей з особливими потребами [15; 17; 26]. Педагогічні дослідження з питань становлення та розвитку практики і теорії спеціально організованого навчання й виховання дітей з вадами слуху, зору, розумової діяльності проводилися вітчизняними вченими В.П. Андрущенко [1], І.Д. Бех [3] та ін. Виховання повноцінної психіки сліпоглухонімих дітей досліджували російські вчені: Е.В. Ільєнков, О.І. Мещеряков.

У спеціальній педагогічній та психологічній науці є праці, присвячені побудові різноманітних педагогічних моделей інтегрованого навчання дітей з різними типами дизонтогенезу [21; 25; 27; 31].

Останні соціально-педагогічні підходи до соціальної роботи з дітьми-інвалідами, що розроблені в контексті концепції соціальної роботи з дітьми та молоддю в Україні, висвітлено в публікаціях українських учених Л.Г. Коваль і І.Д. Звереві [11].

Більшість психологічних досліджень, які присвячені дітям із порушеннями слуху, реалізуються у призмі гуманістичного підходу й зосереджені

на вивченні сенсорно-перцептивної та інтелектуальної діяльності, корекції та розвитку слухового сприймання, розвитку творчої уяви, корекції комунікативних функцій [16; 23].

Наявність значної кількості досліджень стосовно вирішення проблем дітей з особливостями психофізичного розвитку, з одного боку, пояснюється специфікою розвитку наукового пізнання шляхом нарощування нових понять, а з іншого, – станом соціальної політики щодо їх соціальної адаптації й реабілітації. Можна сказати, що в цьому випадку наявне «ігнорування» суспільством людини після зміни статусу з «дитина-інвалід» на «інвалід», що, безумовно, заслуговує на негативну оцінку. Щоправда, в непростих умовах формування державності незалежної України парламент звертався до проблеми, яку радянські законотворці часто замовчували.

Мета дослідження – з'ясувати психологічні та соціальні проблеми осіб з обмеженими психофізичними можливостями.

Виклад основного матеріалу.

В осіб з обмеженими фізичними можливостями ушкодження руху (порушення опорно-рухового апарату) та головного мозку (дитячий церебральний параліч) призводять до виникнення вторинних відхилень, зокрема, порушення мовленнєвого розвитку, що негативно впливає на психічний стан особистості в цілому (М.В. Іпполітова, В.В. Лебединський, І.Ю. Левченко, О.М. Мастюкова та ін.).

У ставленні до інвалідів склалося чимало специфічних стереотипів, які не найкращим чином впливають на умови їхнього життя та ізолюють людей від суспільства і стримують їхній розвиток [4; 10].

Одним із головних наслідків інвалідності, як зазначає Н.Є. Петруняк, є переміщення людини в особливу соціальну групу, характерною ознакою якої є її ізольованість, а домінуючою характеристикою інваліда виступає перерва в соціалізації, що призводить

до соціальної бездіяльності, відчуження чи навіть деградації. Подібну ситуацію громадяни Великобританії, які мають фізичні вади, називають соціальною дискримінацією [20].

Неприпустимим, на наш погляд, є також використання термінології, яка принижує гідність людини, призводить до стигматизації осіб з відхиленнями в розвитку. Останнє виявляється в образі «Я» як «хворої» людини, суб'єкта з обмеженими можливостями, із чітко соціально заданим колом домагань (К. Бьорк, Х. Данкен) [7, с. 152].

Не менш важливим є й те, як сприймає осіб з фізичними обмеженнями фізично здорова більшість. У цілому установка на людей з обмеженими фізичними можливостями характеризується неоднозначністю, суперечливістю та негативністю відносно об'єкта сприйняття.

Зовсім інші проблеми має людина, приречена хворобою на обмеженість до кінця свого життя. Діти з обмеженнями опорно-рухового апарату [14] приречені до постійної залежності від людини, яка їх доглядає, що саме по собі є тяжким життєвим випробуванням і здатне викликати значні психологічні проблеми. Життєвий світ людини з руховими обмеженнями є вимушено деформованим: до нього входять лише найближчі предмети [5].

Такі обмеження у сприйманні навколишнього світу, як слабкий зір, слух, також накладають відбиток на формування специфічного життєвого світу дитини, який відзначається неповнотою або відсутністю важливих складових: те, чого вона не може сприймати, існує майже віртуально. Для людей з такими фізичними вадами [6; 18] значно звужені можливості комунікації. Проблема мовних порушень у дітей та підлітків, хворих на церебральний параліч, відмічена у працях М.В. Іпполітової, Є.М. Мастюкової [9], Н.В. Коркішкіної [12] та ін.

С.А. Ігнат'єва відзначає вплив індивідуально-психологічних особливостей (емоційних, волевих, по-

ведінкових, особистісних проявів) на процес соціальної адаптації й міжособистісного спілкування. Було виявлено: низький рівень спілкування, комунікативних здібностей, неврівноваженість, збудливість, емоційну нестійкість, неадекватну самооцінку [8].

У дітей з фізичними обмеженнями виникають загальні особистісні проблеми, які мають таку основну специфіку:

1) комплекс неповноцінності, відчуття неспроможності виконувати важливі людські функції;

2) відчуття себе не таким, як інші, синдром «білої ворони», відчуженість від інших;

3) почуття самотності, яке не може втамуватися обмеженими контактами з навколишнім світом;

4) екзистенційні проблеми, відчуття втрати життєвого смислу, яке часто виникає в дитини [5, с. 45].

Одночасно залишається недостатньо розробленою проблема відновлення психологічного статусу студентської молоді з обмеженими фізичними можливостями.

Як довели М. Розенберг та С. Куперсміт, умови розвитку позитивної самооцінки залежать від відносин, які складаються у людини з її соціальним мікрооточенням. Тому необхідно, щоб у період юності людина з обмеженими психофізичними можливостями перебувала у сприятливих умовах виховання та навчання, особливо важливими є соціальні взаємодії з людиною, відносно якої складаються прихильності і симпатії, але при цьому дуже вагомим є тип взаємодії [32].

Проведені дослідження студентів з обмеженими можливостями здоров'я різних нозологій (порушення слуху, зору, опорно-рухового апарату і хронічних соматичних захворювань) [13] виявили специфіку їх особистісного й професійного саморозвитку. Для них характерні труднощі в побудові міжособистісних стосунків. Неадекватність самосприйняття, зниження потреби в самопізнанні формує у студентів з ін-

валідністю незадоволення стосунками зі світом, навколишніми людьми та порушення соціально-психологічної адаптації в цілому.

Визначено [2], що найефективнішими стратегіями самореалізації студентської молоді з обмеженими можливостями є стратегії адекватної компенсації та гіперкомпенсації, що забезпечують позитивний результат у міжособистісній взаємодії та в самореалізації.

Крім того, у студентів з особливими потребами найбільш конфліктними аспектами їхньої життєдіяльності є налагодження гуманних стосунків між людьми, здоров'я, допомога іншим [22]. Причому безконфліктною зоною для таких студентів виявляється взаєморозуміння з батьками. Це вказує на наявність між ними теплих, добрих взаємин. Стосунки з іншими базуються переважно на допомозі, яка побудована на принципах взаємності, компенсації: «Я допомагаю іншим, але хочу, щоб й інші допомагали мені». Окремі зі студентів-інвалідів очікують значно більше односторонньої допомоги від інших людей, своїх одногрупників, викладачів, ніж студенти групи норми.

Результати дослідження психологічних передумов самореалізації студентів з обмеженими можливостями здоров'я в інтегрованому освітньому середовищі [24] свідчать про несуттєві відмінності в особистісних профілях виділених груп студентів. Проте спостерігається висока потреба цієї категорії осіб в допомозі близького оточення, яка стосується побудови життєвих завдань і отримання зворотного зв'язку відносно процесу й результативності їх життя.

Соціальне оточення суттєво впливає на ефективність і якість життя студентської молоді з обмеженими можливостями здоров'я як в плані реальної допомоги, так і з погляду психологічної підтримки їх суб'єктивного благополуччя. Такі особливості свідчать про відмінності в особовій організації порівнюваних категорій досліджуваних.

У студентів з обмеженими можливостями здоров'я зв'язки між особистісними характеристиками переважно детерміновані показниками очікування підтримки інших й очікування їх позитивного ставлення. Це сприяє саморегуляції та мобілізації структур особистості.

Результати дослідження М.Є. Чайковського засвідчили, що більшість студентів з особливими потребами вважають себе недостатньо динамічними й активними, у них переважають особистісні інтереси чи неусвідомлена мотивація в досягненні успіхів. Це виявлялось у низьких домаганнях, неадекватній самооцінці, низькому рівні комунікативних та організаторських здібностей і мотивації до успіху в діяльності [30].

В.С. Церклевич констатує наявність бар'єрів, психологічного дискомфорту в спілкуванні між студентами з обмеженими функціональними можливостями та їх здоровими однолітками (36,4%) [29].

Т.Л. Панченко відзначає вплив частих хвороб студентів з інвалідністю (які спричинюють тривалі пропуски) на процес навчання в цілому, на рівень успішності та обмеження спілкування [19].

Отже, група населення студентського віку, яка характеризується об-

меженими психофізичними можливостями, має значно більше проблем у формуванні та здійсненні комунікативних практик.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що особи з обмеженими психофізичними можливостями мають комплекси психологічних та соціальних проблем, які покладено в основу їх специфічного світогляду. У більшості осіб з обмеженими фізичними можливостями відзначено соціально-психологічну дезадаптацію, яка зумовлена як психологічними (емоційна деривація, високий рівень тривожності, агресивність, неадекватна самооцінка, егоцентризм, екзистенційні проблеми, звужені можливості комунікації), так і соціальними чинниками (негативне сприйняття оточення, неконструктивні стратегії сімейного виховання, негативне соціальне самопочуття), що, поряд із поглибленням проблеми адаптації до життя в соціумі, ускладнює процес навчання.

Доведено, що студентська молодь з обмеженими фізичними можливостями відрізняється переважно низьким рівнем розвитку комунікативних та організаторських здібностей, комунікативної компетентності, мотивації до діяльності, а також беззахисною позицією в комунікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В.П. Духовний світ і культура сучасної української людини / В.П. Андрущенко // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. Соціологія. Психологія. – 1995. – Вип.20 – С. 16–17.
2. Барна М.В. Специфіка міжособистісної взаємодії студентів з обмеженими можливостями в інтегрованому освітньому середовищі / М.В. Барна // Освіта регіону. – 2011. – Вип 4. – С. 50–57.
3. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1 (14). – С. 124–129.
4. Вольних М.О. Просторово-середовищний бар'єр для людини з функціональними обмеженнями / М.О. Вольних // Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі : тези доповідей XI міжнародної науково-практичної конференції ;

- Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, Всеукраїнське громадське соціально-політичне об'єднання «Національна Асамблея інвалідів України» [та ін.]. – Київ. : Видавництво Університету «Україна», 2011. – С. 130-140.
5. Горностай П. Життєва компетентність в умовах обмеженості живого світу / П. Горностай // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук. – метод. збірник / наук. редактор І. Єрмаков [та ін]. – К. : Контекст, 2000. – С. 45.
 6. Дроздова Н.В. Семейное воспитание детей с нарушениями речи : учеб.-метод. пособие / авт.-сост. Н.В. Дроздова. – Мн. : БГПУ, 2006. – 38 с.
 7. Зайцев Д.В. Социальная интеграция детей-инвалидов в современной России / Д.В. Зайцев. – Саратов : Научная книга, 2003. – 255 с.
 8. Игнатьева С.А. Коммуникативная деятельность старшеклассников с тяжелыми нарушениями речи: теоретико-экспериментальное исследование / С.А. Игнатьева; Министерство образования и науки Российской Федерации, Федеральное агентство по образованию, Курский государственный университет. – Курск : Издательство КГУ, 2008. – 187 с.
 9. Ипполитова М.В. Воспитание детей с церебральным параличом и семье / М.В. Ипполитова, Р.Д. Бабенкова, Е.М. Мاستюкова. – М. : Просвещение, 1993. – 304 с.
 10. Киричук О.В. Соціально-психологічний захист дітей, які перебувають в надзвичайних умовах / О.В. Киричук // Діти з обмеженими фізичними та розумовими можливостями в системі корекційного навчання і виховання : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27-28 травня 1997 р.) / МОН України, АПН України, Ін-т дефектології, ІЗМН. – К., 1997. – С. 9-11.
 11. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка / Л.Г. Коваль, І.Д. Зверєва, С.Ф. Хлеб'як / Соціальна робота : навчальний посібник. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
 12. Коркішкіна Н.В. Особливості соціально-психологічної дезадаптації дітей з дитячим церебральним паралічем / Н.В. Коркішкіна // Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі : тези доповідей ХІ міжнародної науково-практичної конференції; Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Інститут спеціальної педагогіки НАПН України; Всеукраїнське громадське соціально-політичне об'єднання «Національна Асамблея інвалідів України» [та ін.]. – Київ. : Видавництво Університету «Україна», 2011. – С. 176-177.
 13. Купреева О.И. Психологические особенности саморазвития студентов с ограниченными возможностями здоровья / О.И. Купреева // Актуальные проблемы психологической реабилитации лиц с ограниченными возможностями здоров'я : материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы психологической реабилитации лиц с ограниченными возможностями здоровья» – М. : МГППУ, 2011. – С. 283-287.
 14. Купреева О.І. Вплив функціональних обмежень на особистісний розвиток / О.І. Купреева// Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. праць. – К. : Університет «Україна», 2009. – № 6 (8).– С. 255-263.
 15. Мамайчук И.И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии / И.И. Мамайчук. – СПб. : Речь, 2008.– 224 с.

16. Михаленкова И.А. Практикум по коррекции психического развития детей с нарушениями слуха / И.А. Михаленкова, Н.В. Анисимова, Н.В. Мирошниченко, К.В. Дроздовская. – СПб. : Каро, 2006. – 216 с.
17. Тригер Р.Д. Психологические особенности социализации детей с задержкой психического развития / Р.Д. Тригер. – СПб. : Питер, 2008. – 192 с.
18. Павлова О.С. Нарушение коммуникативного акта у детей с ЗПР / О.С. Павлова // Психолінгвістика и современная логопедия / под ред. Л.Б. Халиловой. – М. : Педагогика, 2007. – 304 с.
19. Панченко Т.Л. Формування психологічної готовності студентів з обмеженими фізичними можливостями до самостійної навчальної діяльності : дис. ... канд. пс. наук : спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія» / Т.Л. Панченко ; Національна академія державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Х, 2011. – 212 с.
20. Петруняк Н. Теоретичні аспекти соціально-педагогічних умов ефективності навчання студентів з інвалідністю / Н. Петруняк // Нова пед. думка : наук.-метод. журн. – 2012. – № 2. – С. 95-98.
21. Підготовка до школи дітей з особливими потребами в умовах сім'ї: поради батькам / В.І. Бондар, В.І. Берзін, Л.В. Боришевська та інші; За ред.: В.І. Бондаря, В.В. Засенка. – К. : Наук, світ, 2005. – 256 с.
22. Польовик О.В. Сучасний стан соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу / О.В. Польовик // Педагогічні науки. – 2011. – № 57. – С. 61-67.
23. Речицкая Е.Г. Развитие творческих способностей у старших дошкольников с нарушенным слухом: рабочая книга / Е.Г. Речицкая, И.Н. Филоненко-Алексеева, А.Л. Филоненко-Алексеева. – Москва : Советский спорт, 2007. – 156 с.
24. Сердюк Л.З. Психологические предпосылки самореализации студентов с ограниченными возможностями здоровья в интегрированной образовательной среде / Л.З. Сердюк // Актуальные проблемы психологической реабилитации лиц с ограниченными возможностями здоровья : материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы психологической реабилитации лиц с ограниченными возможностями здоровья» . – М. : МГППУ, 2011. – С. 655-661.254
25. Синьов В.М. Принципи організації системи освітньо-корекційних послуг особам з порушенням інтелекту / В.М. Синьов // Вісник Луганського Національного університету імені Т. Шевченка. – Луганськ : ЛДНУ, 2008. – № 12(151). – Червень. – С. 7-20.
26. Слепович Е.С. Работа с детьми с интеллектуальной недостаточностью: практика специальной психологии / Е.С. Слепович, А.М. Поляков . – СПб : Речь, 2008. – 245 с.
27. Хохліна О.П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з обмеженими розумовими можливостями : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.08 «Спеціальна психологія» / О.П. Хохліна ; Ін-т дефектології АПН України. – К., 2000. – 41 с.
28. Хухлаева О. Внутриличностный конфликт / О. Хухлаева // Школьный психолог. Приложение к газете «Первое сентября». – 2001. – № 40. – С. 6

29. Церклевич В.С. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи з інтеграції студентів з обмеженими функціональними можливостями в групу однокурсників вищого навчального закладу / В.С. Церклевич // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Видавець Д.Г. Зволейко, 2011. – Вип. 15, книга 2. – С. 460-469.
30. Чайковський М.. Соціально-педагогічні умови реабілітації студентів з особливими потребами : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / М.Є. Чайковський ; Ін-т пробл. виховання АПН України. К. , 2006. – 20 с.
31. Шеремет М.К. Система комплексної корекції мовленнєвого та психічного розвитку дітей із вродженими незрощеннями губи та піднебіння у межах сучасного освітнього простору / М.К. Шеремет, С.Ю. Конопляста // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 14. – С. 162-166.
32. Rosenberg M. Self-Esteem Scale // Measures of Social Psychological Attitudes / Ed. Robinson J.P., Shaver P.R. Ann Arbor: Institute for Social Research, 1972. – P. 98-101.